

DİVÂN ŞİİRİNDE ADÂLET

Yrd.Doç.Dr.Bekir ÇINAR*

Osmanlı medeniyetinin yegâne kaynağı durumunda olan Dîvan edebiyatı, atalarımızla olan bağlarımızı perçinleyen bir vasıta, ruhumuzu besleyen bir ilham kaynağıdır. Bu dönemde ortaya konulan eserler, Türk kültürünün çok ehemmiyetli bir bölümünü meydana getirir. Bu edebiyat hakkında kesin ve doğru hükümler verebilmek için, öncelikle o dönemin kültür hayatını bilmek, bu edebiyatın beslendiği kaynakları anlayabilmek gerekir.

“Eski şiirimiz için yapılan ithamların en büyüğü onun beşerî olmamasıdır. Bunu söyleyenler, bu kelimenin geniş manasında güzelliğın tuttuğu istisnaî mevkii hatırlamak istemeyenlerdir. Eski şiirimizde garbın anladığı manada psikolojik vaziyetlerden, derunî mücadelelerden, insanı talihin korkunç iradesiyle karşılaştıran terkiplerden doğmuş beşerî yoktur. Fakat onda sadece insanlığa has meziyet olan güzelliğın elde edilmiş olmasından gelen bir beşerî vardır ki, sanatta asıl istenen de odur.”¹ Her devrin beşerî telakkisinin kendine göre olduğunu da unutmamak gerekir. Sanatçılar kendi dönemini bize yansıtan birer ayna ve nesiller arasında köprü olduklarından, onların eserlerinden hareketle yapılacak olan tahlil çalışmalarının eski şiir telâkkîsini anlamak bakımından büyük önemi vardır. Bize düşen görev, bu bitmek tükenmek bilmeyen hazineden yeterince faydalanabilmektir.

Bu çalışmanın amacı, Divan şairlerinin “adâlet” kavramını hangi hayal ve sembollerle işlediklerini ve bu kavramı hayat şartları ve nizamı ile ne kadar birleştirdiklerini ortaya koyabilmektir. Bu çalışmada değişik yüzyıllarda yetişen ve aynı yüzyılda yetişip farklı söyleyişleri olan şairlerin divanları incelenmiştir. Bu amaçla eski Türklerde adâletin işleniş tarzını ve önemini belirleyebilmek için önce Orhun Kitabeleri ve Kutadgu

* Niğde Üni. Eğt Fak.

¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s.186.

Bilig'den örnekler verilmiş; sonra 15.yüzyıldan Şeyhî, Necâtî, Cem Sultan; 16. yüzyıldan Fuzûlî, Bâkî; 17. yüzyıldan Nef'î, Neşâtî; 18. yüzyıldan Şeyh Galib divanları incelemeye konu olarak seçilmiştir.

Ele aldığımız konuya örnek olabilecek beyitler seçilirken şu metot uygulanmıştır: Öncelikle her beyit şairleriyle belirtilmiş ve nesre çevrilmiştir. Örnek beyitlerin başındaki harfler, (G)gazel, (K) kaside (Trc) terci-i bend, (Trk) terki-i bend, (M) mersiye, (Mr) murabba şeklinde kısaltılmış; rakamlardan birincisi sayfa numarasını, ikincisi nazım türü veya şekil numarasını, üçüncüsü ise beyit numarasını göstermektedir. Tasnif ve tahlilde bazı beyitler farklı konuları karşılamak üzere birden fazla örneklenmiştir. Divan edebiyatında bütün eserler (nazım ve nesir türünde yazılmış) incelenerek varılması gereken genel sonuca, sınırlı sayıda divan incelenerek varılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız şu ana başlıklardan oluşmaktadır:

I. Adâletin Tanımı

II. Eski Türklerde Adâlet

III. Divan Şiirinde Adâlet

I. ADÂLETİN TANIMI

Adâlet “ferdî ve içtimaî yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlakî erdem”² şeklinde tarif edilir. Davranış ve hükümde doğru olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit olmak, eşit kılmak gibi manalara gelen bir mastar-isimdir. Yine aynı kökten bir mastar-isim olan ve orta yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şeyin karşılığı gibi manalara gelen ‘adl’ kelimesi sıfat olarak kullanıldığında âdil ile eş anlamlı olup aynı zamanda Allah’ın isimlerinden (esmâi hüsnâ) biridir.³

Eski filozoflar adâleti “herkesin hakkına riayet etmeyi ve başkasına ait olanı ona vermeyi emir ve telkin eden bir fazilettir”, diye tarif ederler ve ilim, cesaret, şefkat, adâlet suretinde sıraladıkları dört

² Mustafa Çağrıncı, “Adâlet” İ.A. TDV Yay., İstanbul 1988, C. 1, s 341.

³ Mustafa Çağrıncı, a.g.e., s. 341.

esaslı erdemden biri sayarlar.⁴ İnsanoğlunun yaratılış gayesini öğretmek ve cemiyet içindeki hal ve hareketlerini belirlemek için gönderilen dinler, “İlahî adâlet”in bir tecellisidir. Bu haliyle insan hayatının her safhasında adâlet kelimesinden bahsetmek mümkündür.

Kaynağını İlahî kudretten alan adâlet, devletin temel prensipleri olan hukuk, iktisat, politika gibi kavramların temelini oluşturmuş; fertten aileye, aileden cemiyete, cemiyetten devlet yönetimine kadar insanoğlunu kuşatmıştır. Aşağıda sıralanan deyimlerden de anlaşılacağı üzere, adâlet bezm-i ezelden mahşere kadar insan hayatını aşan bir özelliğe sahiptir. Adâlet dağıtmak (düzenin ve kanunların sağladığı hakları sahiplerine vermek) adâlet kapısı (mahkeme, adliye), Allah’ın adâleti (İlahî adâlet), adâlet emri (sadrızamın halka zulmedilmemesi için valilere gönderdiği yazı), aile adâleti (millî gelirin aileler arasında çocuk sayısına göre dağılımını konu edinen adâlet), sosyal adâlet (iktisadî insan emrine vermek), adâlete teslim etmek (adli makama götürmek), adâlete teslim olmak (adli makamlara teslim olmak), adâletten kaçmak (suç işleyen kimsenin adâlete teslim olmaması), adâlet yılı (adli tatilin dışında kalan her beş eylül ile yirmi temmuz tarihleri arasındaki çalışma süresi), devletlerarası adâlet (devletler arasında meydana gelebilecek hukuki anlaşmazlıklar ile ilgili çeşitli çözüm yollarını içine alan deyim), adâlet bakanı (adâlet bakanlığının görevlerini yürütmekle yükümlü hükümet üyesi). Ayrıca adâletkâr, adâletli, adâletkerâne, adâletsiz, adâletpenah, adâletperest, adâletsizleşmek gibi sıfat ve zarfların yanında “adâlet mülkün temelidir”, “adâletsizliği bilgisizliğe tercih ederim”⁵ “Âdilin bir saatlik adâleti, abidin bir senelik ibadetinden evla”... gibi sözlerle atasözü ve vecizelerimizde işlenmiş, birçok ressama ilham kaynağı olmuş ve hakkında birçok eserler yazılmıştır [Aşk ve Bilgisizliğin Karşısında Aciz Kalan Adâlet (Napoli), Adâlet ve Barış (Rotten Hamer)].

II. ESKİ TÜRKLERDE ADÂLET

Eski Türklerde adâlet, devleti idare edenlerin halkına karşı eşit davranması, milleti düzene sokması, aç, fakir milleti doyurması, zâlim milletlere karşı mücadele ve savaş yapması olarak telakki edilmiştir. Orhun Âbideleri’nde bu husus şöyle belirtilir:

⁴ **Türk Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1981, C. 1, s. 111.

⁵ Bu sözü 1793’te Fransızlar Mainz şehrini boşaltırken meydana gelen olay üzerine Goethe söylemiş ve “Mainz’in Kuşatılması” adlı eserinde nakletmiştir. Fakat bu olayda söz konusu olan suçsuz cezalandırmak değil, kiliseyi yağma eden suçluyu salıvermekti. Bkz. **Meydan Larousse** s. 71.

“Doğuda Kadırgan ormanına milleti öylece kondurduk, öyle düzene soktuk... Varlıklı, zengin millet üzerine oturmadım. İşte aşsız, dışta donsuz, düşkün millet üzerine oturdum... Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım.”⁶ Türk hakanları kendilerini Tanrının buyruğu ile devletli olduklarına inandıkları için bilgili, cesur ve doğru olmak mecburiyetindedirler. “Tanrı buyurduğu için kendim devletli olduğum için kağan oturdum.”⁷ İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş. Düzene sokuvermiş. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş... Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruğu bilgili imiş tabi, cesur imiş tabi. Beyleri de milleti de doğru imiş.⁸

Kutadgu Bilig’de kanun hükümdar tarafından temsil edilir ve kanun hükümdarlıktan üstündür. Bundan daha önemlisi “törenin tüz (eşit) tatbik edilmesi”dir.

munı men me körgil törü ⁹
törü kılkları bu bakar tur körü

[İşte bak ben de doğruluk ve kanunum; kanunun vasıfları bunlardır dikkat et.]

Hükümdarın oturduğu gümüş tahtın üç ayağı vardır. “Elinde büyük bir bıçak tutan hükümdarın (törenin) solunda acı ot (uragun), sağında şeker bulunur.”¹⁰ Töre durumu şöyle izah eder:

bu kürsi özele öz oldurduki
adağı üç ol kör ay könglüm takı

[Bak üzerinde oturduğum tahtın üç ayağı vardır; ey gönlümü doyuran]

⁶ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1986, s. 24-25.

⁷ a.g.e., s. 49.

⁸ a.g.e., s. 34.

⁹ Not: Buradan itibaren, Kutadgu Bilig’den alınan metinler için: Reşit Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, Metin**, TDK Yay., Ankara 1991, s. 97; çeviri için: Reşit Rahmeti Arat, **Kutadgu Bilig, Çeviri**, TTK Yay., Ankara 1991, s.69. esas alınmıştır.

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, KB Yay., İstanbul 1980, s.18.

kamug üç ađađlıđ emitmez bolur
üçegü turur tüz kıamıtımaz bolur

[Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez; her üçü düz durdukça taht sallanmaz.]

kayu tüz emitse turumaz düşer
kayu neng köni bolsa tüşmez sere

[Düz olan yana yatarsa duramaz düşer; hangi şey doğru ise, düşmez yerinde durur.]

meniň kılkıım ol kör emitmez köni
köni egri bolsa könilik küni

[Bak benim tabiatım de yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru eğilirse, kıyamet kopar.]

könilik özele keser meng işing
adırmaz men begsig ya kıulsig kışig

[Ben işleri doğrulukla hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam]

bıçek tegbıçar men keser men işig
uzatmaz men da'vi kıılığlı kışig

[Ben işleri bıçak gibi keser atarım; hak arayan kimsenin işini uzatmam.]

şeker ol kışi bir aňgar küç tegip
törü bulsa mindin kıapugkıa kelip

[Şekere gelince, o zulme uğrayarak, benim kapıma gelen ve adâleti bende bulan insan içindir.]

uragun yime ol kışiler içer
Özi küçgey erse könidin kıaçar

[Zehir gibi acı olan Hind otunu ise, zorbalar ve doğruluktan kaçanlar içer]

kerek oğlum erse yakın ya yaguk
kerek barkın erse keçigli konuk

[İster oğlum, ister yakınım veya hısmım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun.]

törüde ikigü maña bir sanı
keserde ađın bulmagay ol mini

[Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken hiç biri beni farklı bulmaz.]

bu beglik ulı kör könilik turur
köni bolsa begler tiriglik bolur

[Bu beğliğin temeli doğrudur; beyler doğru olursa, dünya huzura kavuşur.]

Kutadgu Bilig’de töre şu prensiplere bağlıdır: Könilik (adâlet), Uz’luk (iyilik, faydalılık), Tüzlük (eşitlik), Kişilik (insanlık).¹¹ Fert hukuku ve cemiyet menfaatine göre hazırlanan töre oğul ile yabancı ayırt etmeden, bey ile kulun farkı olmadan bütün insanlığa uygulanmalıdır. “Kanun güneşi bütün insanlığa ulaşmalı, bütün cihan aydınlanmalıdır... Kanun ne ölçüde insanlığı kuşatırsa o nispette halk mesut ve halkı payidar olur”. Adâletli hükümdar ne kadar saygıdeğer ise; zalim hükümdar o derece kötüdür. Devleti mahveden iki şey vardır: “Biri vazifeyi ihmal, diğeri insanlara zulüm”. Kutadgu Bilig’de kut (siyasi iktidar) Ay-toldı tarafından temsil edilmiştir. Ay-toldı hükümdarın huzuruna çıkarak hizmet arz eder, kendisinin kul ve memur, tabiatının hizmet, şiarının adâlet olduğunu söyler.¹²

Adâlet esaslarına göre tertip edilmeyen kanun, devlet tahtının yıkılmasına sebep olur. Kanunlar âdil olduğu kadar halka faydalı olmalıdır. Hükümdar herhangi bir kanunun hâkimi değil, fertlere dayalı olarak hazırlanmış kanunların uygulayıcısıdır. Bu hususu çağımızın bazı çağdaş hukuk sistemlerinde dahi bulmak mümkün değildir.

¹¹ a.g.e., s. 26.

¹² a.g.e., s. 26.

III. DİVAN ŞİİRİNDE ADÂLET

III.1. Adâletin Mitolojik Boyutu

Araştırmacılara göre mit, her zaman ‘yaratılışla’ ilgilidir. Bir şeyin yaşama nasıl geçtiğini, ya da bir davranışın bir kurumun bir çalışma biçiminin nasıl yaratılmış olduğunu anlatır. İnsanoğlunun ‘bilinmezler’ karşısındaki bir yorumu, bir yakıştırmasıdır mit. Dinler, varlıktaki esrara (doğum, hayat, ölüm, tabii olaylar vb.) bir cevap, bir açıklama getirmektedir. Ancak bu cevap ilâhîdir, aşkındır, insana mutlaktan seslenmektedir; mitoloji ise, varolan esrara insanın bizzat kendisinin bir cevap arama savaşıdır...Mitler genellikle tabiat olayları karşısında insanoğlunun tutumu olarak verilir.¹³

John Dewey’e göre mit, ilkel insanların bilimde ileri sürdüğü zihinsel denemeler, Malinowski’ye göre insan uygarlığının temel bir ögesidir, boş bir olaylar dizisi değil, tersine sürekli başvurulacak olan yaşanan bir gerçekliktir; soyut bir kuram ya da imgeler göstergesi değil, ama ilkel dinin ve pratik bilginin gerçek bir düzenlemesidir.¹⁴

Mitoloji, Divan şiirinin özünü teşkil eden kültür ve bilgi malzemelerinden biridir. Faruk Kadri Timurtaş¹⁵ Divan edebiyatımızın kaynakları arasında *İran mitolojisi (şahsiyetler ve hadiseler); tarihî, efsanevî, mitolojik şahsiyetler ve hadiseler* şeklinde iki başlık altında verir. Agah Sırrı Levend¹⁶ Divan edebiyatının kaynaklarından *Tarih ve Esatir* başlığını verir. Ahmet Hamdi Tanpınar¹⁷ eski şiirimizin Fars edebiyatından yalnız kelime zevkini ve hayal sistemini değil; aynı zamanda onun yarı tarihî ve çok İslamlaşmış mitolojisini de aldığını belirterek, Divan şiirinin mitolojisinin doğrudan doğruya *Şehnâme*’den büyük masallardan ve Arap kültüründen alındığını belirtmektedir. Mustafa İsen’e¹⁸ göre de Divan şiirinin kaynaklarından olan mitoloji, doğrudan doğruya *Şehnâme*’den ve Arap kültüründen alınmıştır.

“Dora D’istria, -bunun bilindiği veya iddia edildiği gibi-hiç de basit bir taklit ve aşağılık duygusu kompleksiyle izah edilemeyeceğini gözler önüne sermektedir...Ona göre şiirdeki efsanevî kişiler birer

¹³ D. Ali Tökel: **Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar**, Akçağ Yay., Ankara 2000, s.11.

¹⁴ a.g.e., s. 12.

¹⁵ **Tarih İçinde Türk Edebiyatı**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1990, s. 10.

¹⁶ **Divan Edebiyatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980, s. 175.

¹⁷ **19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1985, s.4-5.

¹⁸ **Ötelerden Bir Ses**, Akçağ Yay., Ankara 1997, s. 490.

semboldürler ve bu semboller vasıtasıyla şâir derin bir anlam katmanı yaratır.”¹⁹

Yeryüzünde Allah’ın halifesi olan sultanlar Zıll-ı-Hak, Zıll-ı Yezdan gibi sıfatlarla anılır. Padişahlar adâletin yeryüzündeki temsilcileri ve uygulayıcılarıdır. Allah’ın yeryüzündeki halifesi ve kanunlarının uygulayıcısı olan sultanın adâletinin gölgesinde halk her türlü tehlikeden kurtulmuştur.

Her zarardan sâye-i ‘adlindedir âsüde halk
İnnehüm ashâbün kehfın innehü hısnün hasîn
Fuzûlî K49/10-20

[Halk adâletinin gölgesinde her türlü zarardan (tehlikeden) korunarak Ashabı Kehfin muhafaza edildiği gibi sağlam bir kalede korunmuştur]

Adâletin gölgesinde bütün âlem o kadar rahat bulmuştur ki erkek aslanın yanında dişi geyiği uyutur. Bu husus adâletin itidal konusundaki gücünü gösterir.

Ol kadar âsüde âlem sâye-i ‘adlindedir kim
H’âb-gâh eyler gazâle pehlu-yı şîr-i neri
Nef’î K 92/14-33

[Adâletin gölgesinde bütün âlem o kadar huzurludur ki erkek aslanın yanında dişi geyik uyuyabilir.]

Sultan adâlet liyakatini tam anlamıyla kullanmazsa tebasına hükmü parça parça olacaktır. Dolayısıyla adâlet zaafından kaynaklanan bir düzensizlik ortaya çıkacaktır. Sultanın tebası bir kitabın parçaları gibidir. Kitabın parçalarını bir araya getiren onları sıkı sıkıya tutan ip de sultanın adâletine benzetilir. Adâletin (ipin) kopması halinde ise kitabın dağılması söz konusudur.

Rişte-i ‘adliyle ger bend etmese şîrâzesin
Târ u mâr olurdu eczâ-yı kitâb-ı rüzgâr
Nef’î K 98/ 17-23

¹⁹ Dursun Ali Tökel : a.g.e., s.94.

[(Senin) adâletinin ipliği eğer kitabın ciltlerinin iki ucunda bulunan ve yaprakların muntazam durmasını sağlayan şeridi bağlamasaydı zamanın kitabının parçaları darmadağın olurdu.]

Kisra İran hükümdarlarına verilen bir lakap olup ilk defa Nuşirevan için kullanılmıştır. Bu kelimenin “büyük padişah, “padişahlar padişahı” anlamına gelen “hüsrev” kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğu hakkında rivayetler vardır. Tâk-ı Kisra, Nuşirevan’ın adâletle hükmettiği saraydır.²⁰ Divan şiirinde bir çok beyitte Kisra, adâletin temsilcisi olarak bilinir. Hz. Muhammed onun devrinde dünyaya teşrif etmiştir. Nûşirevân-ı Âdil de denir. Çünkü adâleti ile meşhurdur.²¹

Eğlencede Cemşîd, şavaştâ Dârâ, kahramanlıkta İskender, merhamet ve adâlette Kisra meşhurdur.

Cemşîd-i ays u Dârâ-yı dâr u gîr
Kisrî-i ‘adl ü ref’et ü İskender-i zaman

Bâkî K 4 /1-14

“Nuşirevan, sarayının kubbesinde bir altın çan astırmıştır. Buna ucu sarayının haricinde duran bir zincir bağlattı. Salınınca çan çalardı. Nuşirevan da şikayetçi geldiğini anlardı. Buna zincir-i adl denirdi...

Gözünde güç göricek dil yapışsa nola zülfüne
Ki oldur adl zencîri asılmış tâk-ı Kisrâ’dan

İbn-i Kemal

[Gönül, gözlerinden zulüm görünce saçlarına sarılırsa ne olur? Çünkü zülfün tâk-ı Kisrâ’ya asılmış adâlet zinciri gibidir.]²²

Hint Türk imparatorlarından Ekber Şah’ın oğlu Cihangir de ‘Eyvan-ı aliye mabeyn-i humayunda zencir-i adl’ adını verdiği bir zincir astırmıştır. Sultan III. Ahmed Mekke payesi derecesine Medîne payesini

²⁰ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s.247.

²¹ A. Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Haz. Cemal Kurnaz, TDV Yay., Ankara 1992, s. 12

²² a.g.e., s.12.

terfî ettirir. Şairler bunu büyük bir hadise olarak tasvîr ederler. Seyyid Vehbî de bu hadiseden bahis bir kasidesinde şunu yazmıştır:

Bir şeh ki eder şer‘ ile kânūnu kârsâz
Zencîr-i adle beste eder şîr u âfeti

[Bir padişah ki şeriat ile kanunu adâlet işlerine hâkim eder, elbette meş‘um ve musibet olan şeyleri adâlet zinciriyle bağlar.]²³

Zencir-i adl hem şekil hem de muhteva bakımından sevgilinin saçına teşbih edilir. Sevgilinin kakülü güzellik mülkünü tek başına adâlet zinciri ile süsler.

Milket-i hüsne kâkülün yek-ser
Virdi zencîr-i ‘adl ile ziver

Neşâtî Ş 179 / 126

[Kakülün güzellik ülkesini bir baştan bir başa adâlet zinciri ile süsledi]

İrdi nesîm-i ma‘delet-i Kısri-i bahâr
Zencîr-i ‘adl çekdi çemenzâra cûy-bâr

Bâkî G. 182/130-1

[Bahar Kısra’sının adâletli rüzgarı ulaştı. Adâlet zinciri yeşil alana ırmak oldu.]

Bu beyitte adâlet zinciri yeşil alanı besleyen bir ırmak olarak düşünülmüş, Kısra’nın adâleti de baharda ılık esen rüzgara benzetilmiştir. Bahar mevsiminin itidal üzere oluşu bakımından adâletle münasebet kurulmuştur.

III.2. Adâletin Dini Boyutu

Mitoloji ve din kavramlarını kesin çizgilerle birbirinden ayırmak mümkün değildir. Mitoloji hakkında çok fazla tanımlar ve görüşler olduğundan, hangi unsurun mitolojik, hangi unsurun dini olduğuna hükmetmemiz kolay değildir. Mitoloji başlığında verilen “dinin varlıktaki

²³ a.g.e., s.12.

esrara verilen İlahî cevap” oluşu, “mitin ise insanın bu esrara bizzat kendisinin cevap araması”²⁴ şeklindeki ince farktan hareketle adâletin dini ve mitolojik yönü ayrı başlıklarda incelenmiştir.

Adâlet Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde genellikle “düzen, denge, denklik, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, takvaya yönelme, dürüstlük, tarafsızlık”²⁵ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Kur’an-ı Kerim’in bir çok ayetinde adâletle hükmetmenin gerekliliğine işaret edilir. “Muhakkak ki Allah adâleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder”. (Nahl 76). Bu ayetle dünya nizamını sağlayan üç esasa dikkat çekilir. Cenâb-ı Allah insanı adâletten ayıran iktisadi ve sosyal sebepleri sayarak insanlarda yalnızca Allah korkusunun hakim olması gerektiğini, şahitlik ederken haktan ayrılmamız hususunda iman edenleri uyarır (Nisa 135). İlahî adâlet daimidir. “Yarattıklarımızdan daima hakka ileten ve adâleti hak ile yerine getiren bir millet bulunur” (Araf 181). Cenâb-ı Allah insanlar arasında âdil davranma hususunu sürekli ihtar etmiştir. Aksi halde cezasının çok fazla ve azabının acı olacağını buyurur. “Allah’ın ayetlerini inkar edenler, haksız yere peygamberin canlarına kıyanlar ve adâleti emreden insanları öldürenler (yok mu) onlara acı bir azabı haber ver” (Ali İmran 21). Kıyamet günü kurulacak olan adâlet terazisi (mizan terazisi) dünyadaki adâleti sağlamak ve haksızların cezalarını vermek içindir “Biz, kıyamet günü için adâlet terazileri kurarız. Artık kimseye hiç bir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adâlet terazisine) getiririz”. (Enbiya 47). Bir başka ayette Cenâb-ı Allah yeryüzüne peygamberlerin gönderiliş gayesinin insanlar arasında adâleti temin ve tesis için olduğunu şöyle bildirir: “Andolsun biz peygamberleri açık delillerle gönderdik ve insanların adâleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mizanı indirdik”(Hadid 25).

Kur’anın ilk suresi olan Fatıha suresindeki “**iẖtina’s-sıṟata’l müstaḵim**” “*bizi doğru yola hidayet eyle*” ibaresi kulun “sıṟat-ı müstaḵim” denilen doğru yola (hak yola) erişebilmesi için Allah’a duasıdır. Bezm-i elest’de verilen söze sadık kalmak için kul Rabbinden ilmen irşad ve amelen tevfi̱k talep eder. Bu içten talep kadar “**dalḻin**” ibaresiyle belirtilen delalete sapanlardan da o derece kaçmak icap eder.²⁶ İbn-i Abbas’tan rivayet edildiğine göre Resulullah **festaḵim** “*dosdoğru ol, doğrulukla hareket et*” mealindeki ayetine işaret ederek “Hud suresi

²⁴ (Geniş bilgi için bkz. Dursun Ali Tökel, a.g.e., s.11.)

²⁵ Mustafa Çağrıncı : a.g.e., s.341.

²⁶ Emine Yeniterzi : **Divan Şiirinde Na’t**, TDV Yay., Ankara 1993, s. 93.

beni kocattı” demiştir.²⁷ Ayetin tamamında “Habibim beraberindeki tövbe edenlerle birlikte emrolunduğun gibi doğrulukla hareket et, aşırı gitmeyin, zira Rabbin ne yaparsanız hepsini görücüdür” buyrulmuştur. Bu İlahî ihtardan ve peygamberimizin sözünden de anlaşılacağı üzere dosdoğru olmak oldukça zor, ancak mükafatı o derece büyüktür. **Ve'l-âdiyât** Suresi dünyayı ahirete tercih edenleri tehdit eden ceza gününün çetinliğini tasvirle anlatan bir suredir. Müfessirlere göre adâleti ihlal etmek veya zulüm manasıdır. Hâşimî bir beytinde:

Meh cebînün gurra-i ser-levha-i arş-ı berîn
Gün yüzün “Ve’ş Şems”ü hattun ayet-i “Ve'l-âdiyât”

Yüce peygamberimizin güneş parlaklığındaki yüzünün **Ve’ş Şems** suresine teşbihi yanında ayva tüyleri de **Ve'l-âdiyât** ayeti olarak ele alınır. Yüzün edebiyatımızda adâleti temsil etmesi yanında ayva tüyelerinin de bu adâleti örtmesi adeta adâleti ihlal etmesi olarak telakki edilir.²⁸ **Şūrā** suresinin on beşinci ayetinde Hz. Peygamber’in adâlet sıfatını kazanabilmesi, daveti, yani risalet görevini yerine getirmesi bu konuda insanların keyfi istek ve arzularını hesaba katmaksızın İlahî emirlerin gösterdiği şekilde doğru olması ve Allah’ın daha önceki kitaplarda belirttiği ebedi gerçeklere inanması şartına bağlanmıştır.²⁹

Adâletle hükmetmek ibadetten üstün bir haslettir. “İbadet kuşunu herkes tutar ama adâlet doğanını buyruk sahiplerinden başkaları tutamaz. İbadet ceylanını her zahid tutar ama adâlet aslanını buyruk sahibi olanlardan başkaları avlayamaz. Adâlet aslanı öyle her padişaha, buyruk sahibine ram olmaz. Adâlet aslanını bilgiden başka bir lokmayla avlamaya, yumuşaklık kemendinden başka bir kementle bağlamaya, ihsan tuzağından başka bir tuzakla elde etmeye imkan yoktur.³⁰

İnsanın Allah nezdinde en üstün değer ölçüsü takvadır. Takva sahibi olabilmenin yegane ölçüsü âdil olmak ve adâletli söz söylemektir. Adâlet İlahî kelamın bir niteliğidir. Divan şiirinde İlahî adâlet Allah’ın rahmetinin tecellisi olarak telakki edilir.

²⁷ a.g.e., s. 104.

²⁸ a.g.e., s. 139.

²⁹ Mustafa Çağırıcı : a.g.e., s. 341.

³⁰ Abdülbâkî Gölpinarlı : Fihi Mafih ve Mecalisi Sebadan Seçmeler, KTB Yay., Ankara 1985, s.154.

Cümle mahlûkun görürsin da‘ima ahvâlini
On sekiz biñ âlemin rızkın virürsin bî-su‘âl

Cem Sultan M3/1-3

[Bütün yaratılmışların her zaman hallerini görürsün ve on sekiz bin âlemin sorusuz süalsiz rızkını verirsin.]

Adâlet, herhangi bir şeyi lâıyk olduğu ceza veya mükafat ile karşılamak demektir. İbadete ceza olmaz. Az da olsa yine mükafatlandırılır. Aşağıdaki beyitte ceza bir işin iyi veya kötü tam karşılığı olarak kullanılmış olup İlahî adâletin sığınılacak bir yer olduğu belirtilir. Şair kendi ameline değil, bu adâlete güvenerek niyazda bulunur:

Yok bende bir amel sana şâyeste âh eger
A‘mâlime göre vere ‘adlin cezâ baña

Fuzûlî G 132/3-6

[Eğer adâletin amelime göre ceza verirse; ah ne yazık ki sana layık bende bir amel yok.]

İlahî adâletin yeryüzündeki uygulayıcısı Hz. Muhammed “adâleti ayakta tutan” (Nisa 135) yegane mahbubtur. Bir hadis-i şerifte “bir an adâletle hükmetmek, altmış yıl ibadetten hayırlıdır” buyrulmuştur.

Nâm-ı Muhammedi ile ‘adl-i Muhammedi
Dîn-i Muhammedi ne müzeyyen düzetdi Hak

Şeyhî M 81/4-5

[Tanrı Muhammed’in namı ve adâleti ile Muhammed’in dinini (göndererek) kainatı ne de güzel süsledi.]

Adâleti ile ünlü Hz. Ömer divan şiirinde bir çok şair tarafından bu özelliği ile zikredilerek övülmüştür:

Atık sıdk u ‘Ömer ‘adl u Mustafa sîret
Alî fütüvvet ü heybette Hamzâ-yı sâni

Şeyhî K 67/14-23

‘Adl ü dād-ı ‘Ömer ü sıdk u safā-yı sıddık
 ‘İlm ü irfān-ı Ali hilm ü hayā-yı ‘Osman
Bâki K 9/2-27

Ey ‘Ömer-‘adl ü Ali ‘ilm ü Aristo-hikmet
 Ve’y Hızır-dāniş ü Ahmet-reviş ü ‘İsā-dem
Nef’i K 221/51-40

Fıkıh kitaplarının şahitlik bahsinde mevhum ve muhtevası ile ele alınan adâlet kaza, imaret, velayet, miras gibi bahislerde daha geniş bir manada kullanılmıştır. Bir ayette geçen “...iki adâlet sahibi kimseyi şahit tutun” (et-Talak 65/2) ifadesinde ve Buhari’nin Enes’ten naklettiği, “âdil olunca kölenin şahitliği caizdir” içtihadında zikredilen adâlet ahlaki adâlettir. “Allah size adâleti ihsanı.... emrediyor” (en-Nahl 16/90) ayetinde söz konusu edilen adâlet geniş adâlettir.³¹ Şahit olan kişilerin âdil olması zorunludur. Bu husus divan şiirinde aynı ehemmiyetle dile getirilmiştir.

Şāhid-i ‘ādil gözüm yaşıyla gönlüm odudur
 Ārif olan ma‘cerām anlar güvāhımdan benim
Şeyhî G 222 /126-7

[Doğru sözlü şahit gözümün yaşıyla gönlümün ateşidir. Arif olan benim şahitliğimden maceramı anlar.]

Da‘vāma yeter şāhid-i ‘ādil bu kasīde
 İsbāta eger lāzım ise mazhar-ı ‘ālem
Nef’i K 122/24-39

[Âlemin şereflenmesi için isbata gerek varsa; bu kaside doğru sözlü şahitliğim için davama yeter.]

İslamiyet aynı zamanda adâlet dinidir. Adl kelimesi havanın itidal üzere olması, gece ve gündüzün eşit olması gibi hususlardan dolayı baharı, dünya ve ahirete eşit değer vermesi, insanlığa mutlak adâleti getirmesi sebebiyle de Müslümanlığı remz eder.

³¹ Mustafa Çağrıncı : a.g.e., s. 341.

Çün şitâ-yi zulmü ma‘düm eyledi sultân-ı şer‘
‘Adl gülzârında açıldı gül-i hadân-ı şer‘

Hayâlî G 221 / 5-1

Yukarıdaki beyitte şer‘ kelimesi şeriatın çeşitli tasavvurları içinde ele alınmıştır.³²

Bahar, mevsim-i adl’dır. İslamiyet ise din-i adl’dır. Aşıkın bu yolda uğradığı müşkülleri ancak İslamiyet halleder.³³ Fuzûlî’nin aşağıdaki beyti bu fikri destekler mahiyettedir.

Ne yanar kimse mana âteşi dilden özge
Ne açar kimse kapum bād-ı sabādan gayrı

Bahar mevsiminde havalar i’tidal üzre, ılıman olduğundan “adl eyyâmı, adl gülzârı, bāğ-ı adl” gibi sözlerle adl kelimesinin adâlet manası yanında bu mevsimi de ifade ettiği görülür.³⁴

Bülbülün kanın alup sürmekden ey şeh yüzüne
Adlün eyyâmında demdür k’ede istiğfâr gül

Hayâlî K38 / 12-17

Adâlet kelimesi ile mu‘tedil kelimesi aynı köktendir. Aşağıdaki beyitte adâletli padişah devridir sözüyle şair aynı zamanda bahar mevsiminin bu vâfına da işaret etmektedir.

Şâh-ı âdil devridür var güşmâl it ey sabâ
Bülbüle cevr eylemekden itsün istiğfâr gül

Necâfî K 62 / 15-17

[Ey bahar yeli, adâletli padişahın devridir; var kulağını büküp ihdar et de bülbülü incitmekten vazgeçip tevbe etsin.]

³² Cemal Kurnaz : **Hayâlî Bey Dîvânının Tahlili**, MEB Yay., İstanbul 1996, s. 83.

³³ A. Nihat Tarlan : **Fuzûlî Dîvânı Şerhi**, KTB. Yay., Ankara 1985, C. III, s. 186.

³⁴ Cemal Kurnaz, a.g.e. , s. 485.

Nâbî *Hayriyye*'sinde 17. yüzyılda memleketin içine düştüğü bunalımın en önemli sebeplerinden biri olarak, adâletin şeriat ile cereyan etmemesini gösterir ve şöyle der:

Şer' ile olsa adâlet cârî³⁵
Bunların birisi olmaz târî

Görüldüğü üzere dini boyut itibariyle adâlet; İlâhî adâlet Hz. Muhammed'in adâleti, Hz. Ömer'in adâleti, şahitlerin âdil olması gibi değişik yönleriyle işlenmiştir. İnsanlık mutlak adâlete İslamiyetle kavuştuğundan Müslümanlık aynı zamanda adâlet dini olarak telakki edilmiştir.

III. 3. Adâletin Beşerî Boyutu

Aslında adâleti dini ve beşeri yönden kesin hatlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir. Din aynı zamanda beşeri bir ihtiyaç olduğundan çoğu kez iç içe kullanımlara rastlamak mümkündür.

İslam düşünürleri kainatın her alanında var olduğunu iddia ettikleri nizamı, tabiatı gereği medeni varlıklar sayılan insanların birbirleri arasındaki münasebetlerde aramışlardır. Buna göre sosyal hayat zorunlu olarak fertler arasındaki ortak münasebetler kurulmasıyla gerçekleşir. Cemiyet yapısının oluşması ve sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi bu münasebetlerin İbni Sina'nın tabiri ile kanun (sünnet, şeriat) ve adâlet ilkelerine uygun düzenlenmesine bağlıdır. Bu son durum da kanun koyucu ve adâlet icrasına ihtiyaç gösterir. İbn-i Sina'ya göre evrenin düzenini sağlayan "ilk inayet" toplum düzeninin gerçekleştirilebilmesi için adâleti icra edecek salih bir insanın varlığını, böylece hayırlı bir sosyal düzenin kurulmasını mümkün kılmıştır.³⁶

İslam felsefesine göre adâletin beşeri yönü deyince; İlâhî emirlerin Hz. Peygamber vasıtasıyla sosyal nizam olarak uygulanması anlaşılır. Aslında adâlet bir eşitlik değil; verilen hak ile hak edilen arasındaki dengedir. Bu haklar objektiftir. Esasen iradesi sınırlı olan insanın göstereceği adâlette az veya çok kusur vardır. Adâletle hükmetmemek ve bir hakkı ihlal etmek zulümdür. Bunu yapanlar ise zalimdir.

³⁵ Mine Mengi : *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yay., Ankara 2000, s.190

³⁶ Mustafa Çağrırcı: a.g.e., s. 342.

Divan şiirine bütünüyle bakıldığında hayal ve sembollerin, aşk tarzının ve sevgili tipinin alelâde bir belagat oyununda kalmadığını, şairin hayat şartlarıyla olduğu kadar, içtimaî nizamla da alakalı bir sistemi ortaya koyduğu inkar edilemez.³⁷

Halktan uzak bir sanat felsefesi izafe edilmeye çalışılan Divan şiirinde adâlet, daha çok beşeri yönü itibariyle işlenmiştir. İşleniş tarzı bakımından farklılık arz ettiği için adâletin beşeri yönünü iki kısımda incelemek mümkündür.

III. 3.a. Adâletin Lügat Anlamı İle Kullanılması

Adâlet ve âdil kelimesinin Fuzûlî'nin bir beytinde ilginç bir tanımı yapılarak, adâletin herkesçe kabul edilen bir ibadet olduğu söylenir.

‘Adl bir makbul tâ ‘attir ki kalmaz ecrsiz
‘Âdilin elbette kadrin arttırır Perverdigâr

Fuzûlî K 118/39-4

[Adâlet o kadar makbul bir ibadettir ki mükafatsız kalmaz. Allah adâletle hükmedenin itibarını arttırır.]

Sensin ol hüsn ü letâfet birle cân mülkün tutan
Hem gönüller tahtı üzre ‘adl ile dâd eyleyen

Şeyhî G 240 /144-6

[Gönüller tahtı üzerinde adâletle hükmederek güzellik ve letafetle can mülkünü tutan sensin.]

Bu beyitte sevgili, gönül tahtına oturan ve can mülkünü güzelliği ve letafetiyle fetheden bir padişah gibi düşünülmüştür.

İlâhî kudretin yeryüzündeki temsilcisi olan padişah, adâletle hükmetmek, herkese karşı âdil olmak mecburiyetindedir. Devlet-i ebed-müddet felsefesinin temelinde de bu vardır. Padişah için âdil olmak başkalarına nazaran daha kolaydır. Çünkü o, ilhamını Tanrı'dan alır.

Sen hemân cümle umûrunda adâlet eyle
Gayriye mişkil olan sana olur emr-i yesîr

Nef'î K 178/40-11

[Sen bütün emirlerinde adâletli davran. Çünkü başkası için zor olan, senin için kolay bir emirdir.]

³⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar : a.g.e., s.5.

Ayrıca sultanın adâleti, yeryüzüne şeref veren ve herkesi ferahlatan bir özelliğe sahiptir.

Vere memâlik-i rûy-ı zemîne ‘adli şeref
Pür ede dehr-i zamânında inbisât-ı amîm

Nef’î K 157/33-54

[(Senin) adâletin yeryüzündeki ülkelere şeref versin. Senin hükümdarlık döneminde herkes ferahlasın.]

Necâtî ise padişahın adâletle davranması neticesinde feleğin, (dünyanın) mizacını ıslah edici bir fonksiyona sahip olduğunu belirtir:

Adlünle ider dehr mizacın felek ıslah
Şekkerle virür faide bimara benefşe

Necâtî K107 / 22-32

[Menekşenin şekerle hastaya fayda vermesi gibi, senin adâletin de feleğin (dünyanın) huyunu ıslah eder.]

Âlemi mamur-u âbâd eyledikçe ‘adl ile
Ola hakkında du‘â-yı müstecâb-ı rûzgâr

Nef’î K 99/17-41

[(O) âlemi adâletiyle mamur ve şen eyledikçe zamanın kabul edilmiş duası onun için olsun.]

Gönlü adâletle dolu olan bir sultan Allah’ın Celâl sıfatının sırrına mazhar olur.

O sadr-ı kevkebe-güster ki ‘adl için olmuş
Vücûdu mazhar-ı sırr-ı Celâl-i Rabb-i Rahîm

Nef’î K155/33-14

[Onun ihtişamlı makamı adâletlidir. Bu sebepten de onun zâtı Rahîm olan Allah’ın Celâl sıfatına mazhar olmuştur.]

Hız. Ömer’in adâleti kurt ile kuzuyu aynı yerde yaşatırken; sultanın adâleti de keklük ile doğanı yuvasında birbirine misafir eder.

‘Adli bir gayetde kim devrinde kebg ü şahbâz
Birbirine âşiyânında gelir mihmân olur.

Nef’î K 70/11-24

[(Onun) adâleti o dereceye ulaştı ki, (onun adâletli) devrinde keklilik ile doğan aynı yuvada birbirine misafir olur.]

Sultanın âdil hükmü neyi irade etmişse ona uyulur. Ona tecavüz etme imkanı yoktur. Aksi halde zalimlik olur.

Ki ‘adli her ne irâde ederse hükmünden
Tecāvüz etmege olmaya hergiz imkânı

Nef’î K 148/31-41

[Onun adâleti neyi buyurursa, onun hükmünden vazgeçme ve ona uymama imkanı asla yoktur.]

III. 3.b. Adâletin Sultanın Sıfatı Olarak Kullanılması

Tanpınar, eski şiirin -açıktan dinî ve tasavvufî olan eserlerin dışındaki eserlerin- bize geniş ve büyük bir saray istiaresi sunduğunu belirterek şöyle der: Saray aydınlığın ve feyzin kaynağı muhteşem bir merkeze, hükümdara, onun cazibesine bağlıdır. Her şey onun etrafında döner. Ona doğru koşar. Ona yakınlığı nispetinde feyizli ve mesuttur. Çünkü bir sarayda olan her şey hükümdarın iradesi itibariyle keyfi, az çok ilahî Allahlaştırılmış özü itibariyle de isabetli yani hayrın kendisidir...Bütün tabiat ve eşya, müesseseler onun temsil ettiği bir hiyerarşiye göre tanzim edilmiştir.³⁸

Tanpınar’ın bu hükmü ideali arayan divan şiiri için oldukça isabetlidir. Adâlet kelimesinin sultanın sıfatı olarak kullanıldığı beyitler, genellikle divanların kaside bölümleridir. Sultanın en büyük vasfı âdil olmasıdır. Bunun için rütbesi kutludur ve kainatı korur. Zaman zaman padişahın ismi anılarak bu vasıfları dolayısıyla övülür.

Hümâyun-pâye Sultan Ahmed-i ‘âdil ki düşmüştür
Zılâl-i sayebân-ı devleti kevn ü mekân üzere

Nef’î K 60 /6-19

[O kutlu rütbeli âdil Sultan Ahmed’in devletinin koruyucu gölgeleri bütün kainat üzerine düşmüştür.]

³⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar: a.g.e., s. 6.

Dāver-i ‘ādil ü ālī-nazar u pāk-nihād
Sāf-der-i pūr-dil ü vālā-güher ü sāf-zamir

Nef’î K 178/40-16

[O hükümdar, adâletli, yüce bakışlı, temiz tabiatlı, düşman saflarını yaran cesur bir yiğit, yüce bir inci ve temiz kalplidir.]

Âdil padişah hikmet, şeca‘at ve iffet gibi faziletlere de sahip olduğundan divan şiirinde onun adâleti her zaman arzulanan bir özelliktir. Adâlet baharın feyz ve coşkusuna teşbih edilir. Merhametli padişah ihsanlarda bulunur. Onun lütfu ile bütün âlem gülistanı kıskandıracak bir gül bahçesine döner. Bu özelliğe sahip olmayan sultan zalimdir. Zalim sultana ise devlet idaresi teslim edilemez.

Şāh-ı ‘ādil Han Murād ol kim neşīm-i ‘adl ile
Lutfi bāg-ı ‘ālemi reşk-i gülistān eyledi

Bâkî K 23/7-17

[O âdil padişah olan Murad Han ki (onun) adâletinin ılık rüzgarı ile lütfunun çokluğundan âlem bağını gül bahçesi kıskandı.]

Âdil padişahın kapısından insaf ve adâlet umulur. Aşağıdaki beyitte padişah sevgilidir ve ondan divane gönül için lütuf umulur.

Kapuñda dād umar ey şāh-ı ‘ādil
Dil-i mecnūnı gör dīvāne geldi

Bâkî G 411/500-3

[Ey âdil padişah! Divane gönül huzuruna gelip kapından adâlet umar]

Adâleti huy ve meslek edinmiş olan sultan yüce yaradılışlı bir soydan gelmiştir. Adâletle hükmeden padişahın soyunun asil, ecdadının da âdil olduğu sık sık vurgulanır.

Pādişāh-ı ‘ādil ü āli-neseb kim yaraşır
Etse ger serheng ü der-bān Keykubād u Kayseri

Nef’î K 92/14-26

[O soyu asil ve âdil padişah ki, Keykubat ve Kayser’i kapıcı ve çavuş yapsa yeridir.]

“Nâbî’nin *Hayriyye*’sinde, toplumu düzenleyen ve devletin yaptırım gücünü belirleyen hukuk kurumunun on yedinci yüzyılın ikinci yarısında hemen tamamıyla yozlaştığına dikkat çekilir. Memleketin o dönemde siyasî, ekonomik ve toplumsal alanlarda içine düştüğü bunalımın birçok nedeni olmakla birlikte, en önemli nedenlerinden biri şeriat düzeninin bozulmuş, adâlet kavramının anlamını yitirmiş olmasıdır.”³⁹ Bu konuda Nâbî:

‘Addür asl-ı nizâm-ı âlem

‘Adlsüz saltanat olmaz muhkem

diyerek adâletin, âlemin nizâmının esasını olduğunu ve adâletsiz saltanatın sağlam olamayacağını vurgulamış, memleketin içinde bulunduğu mevcut ve gelecekteki en önemli tehlikeye işaret etmiştir.

III.4. Adâletle İlgili Kavramlar

Adâletle ilgili bir çok kavram (adâletkar, adâletli, adâletkerane, adâletsiz, adâletpenah, adâletperest, adâletsizleşmek...vb) halen dilimizde kullanılmaktadır. Bunlardan başka adâlet dağıtmak, İlâhî adâlet, adâlet emri, aile adâleti, sosyal adâlet, adâlete teslim etmek, adâlete teslim olmak...gibi birçok deyimler ve tamlamalar da kullanılmaktadır.

Divan şiirinde bu kavram, yukarıda zikredilen deyim ve tamlamaların yanı sıra; bu gün bir çoğu kullanılmayan çok çeşitli kavramlar ve tamlamalarda kullanılmıştır. Bunların bazıları şunlardır:

icrâ-yı adâlet: adâletin icrası

Ol cevân-baht ki icrâ-yı ‘adâlette müdâm

Nesâk-i şer iledir emr-i şerîfi tev’em

Fuzûlî K 88/24-23

[O genç bahtlı (padişah) sürekli adâletli davrandığından onun şerefli emirlerinin yapılması şeriat hükümlerini yerine getirmek gibidir.]

devr-i adl: adâlet devri

³⁹ Mine Mengi, *Divan Şiiri Yazıları*, Akçağ Yay., Ankara 2000, s.190

Şehâ Fuzûlî-i zârım ki devr-i ‘adlinde
Buka-i emn ü emândır bana makâm u mekân
Fuzûlî K 99/29-21

[Ey padişah! Adâlet devrinde inleyen Fuzûlîyim. Makam ve mekan bana güvenlik ve korkusuzluk ülkesidir.]

Yukarıdaki iki örnekten de anlaşılacağı üzere adâlet, aynı şair tarafından farklı boyutlarıyla işlenmiştir. Bir taraftan sultan adâletini şeriat hükmü mesabesinde görme anlayışı, diğer taraftan padişahın adâlet devrinde inleyen, gözyaşı döken, onun nimetlerinden faydalanamayan bir anlayış hakimdir.

âb-ı ‘adl: adâlet suyu

Âb-ı ‘adlünden humârını ider ıslâh mül
Büy-ı hulûkundan sudâma kıllur tımâr gül
Necâî K 62/ 15-30

[Senin adâletinin suyu, şarap sarhoşunu ayıltır; gül ise, yaratılışının kokusu ile baş ağrısı verdiğin ağrısını tedavi eder.]

ahd-i adl: adâlet sözleşmesi

‘Âlemi gül gibi handân itdi devr-i devleti
‘Ahd-i ‘adli i‘tidâl-ı mâh-ı nîsân eyledi
Bâkî K 23/7-18

[(Onun) adâlet devri âlemi gül gibi güldürdü. Adâlet yeminini ise nisan ayının ortası gibi (bahar ayı) dengelidir.]

Aynı devirde yaşayan Fuzûlî ve Bâkî sultan adâletini farklı yorumluyor. Bâkî sultanın adâlet yeminini bahar ayında âlemi gül gibi güldüren ve bahar ayındaki bolluk ve berekete benzetmiştir. Fuzûlî ise âdil sultanın devrinde inleyen birisidir.

nizâm-ı adl: adâlet nizamı

Nizâm-ı ‘adli o gâyetde kim ba‘id degül
İderse destini bâlîn-i şîr-i ücem
Neşâtî K 7/21-27

[Padişahın adâlet nizamı o dereceye ulaşmıştır ki (birisi) elini yırtıcı aslanın yastığına koyduğunda o nizam hemen yetişir.].

adâlet-pîşe: adâleti huy edinmiş

‘Adâlet-pîşe düstür-ı cihân kim bîm-i kahrından

Girizân olmada her küşeden fitne şitâb üzere

Neşâtî K 75/23-9

[Adâleti huy edinmiş cihan vezirinin kahrının korkusundan fitne ve fesat her köşeden süratle kaçır.]

Bu beyitte adâletin itidal yönü işlenmektedir. Bir taraftan zayıf ve güçsüzler korunurken; diğer taraftan fitne ve fesadın def’i yönünde dengeyi sağlayıcı fonksiyonu işlenmektedir.

‘Adâlet-pîşe hâkân-ı felek-mesned Selîm Hân kim

Olur re’y-i münîri mihre râcih girse mîzâna

Şeyh Galib K 112/7-1

[Adâleti huy edinmiş feleğin hakani Selim Han’ın parlak görüşü güneşle mizana konsa güneşten üstün gelir.]

Adâlet huylu padişah parlak görüşlüdür ve onun ufku açıktır. Onun önünde zulemat engeli yoktur. Neşâtî’de “*adâlet-pîşe*” kelimesi dengeyi sağlayan bir özellik arz ederken; Şeyh Galib’de fikri parlak ve ufku açık gibi tabirlerle idealize edilmektedir.

fermân-ı ‘adl: adâlet fermanı

Ger olsa münteşîr fermân-ı ‘adli kûh u sahrâya

Uyur âhû-bere zânû-yı şîrân-jiyân üzre

Nef’î K 60/6-25

[Eğer onun adâlet fermanı dağ ve ovaya yayılsa, kükremiş aslanın yanında ceylan yavrusu uyur.]

feyz-i hükm-i adl ü dâd: doğruluk ve adâlet hükmünün bolluğu

Ger olsa feyz-i hükm-i ‘adl ü dâdı ‘âleme şâmil

Ederdi beççe-i kebk-i deri şâhbâz ile bâzı

Nef’î K 118/23-19

[Eğer doğruluk ve adâlet hükmünün bolluğu âlemi kaplasa, yırtıcı doğan kuşu ile keklük yavrusu bir arada geçinirdi.]

Nef'î'de adâlet, genellikle idealize edilerek işlenmiştir. Yukarıdaki her iki beyitte adâlet, haksız olan güçlülerin kuvvetleri ile haklı olan güçsüzlerin kuvvetlerini dengeleyici bir fonksiyona sahiptir. Bu denge ne kadar korunursa; yeryüzündeki ahenk ve huzur o kadar artacaktır.

adl-endîş: adâlet düşünceli

O şâhenşâh-ı himmet-pîşe 'adl-endîşe kim re'yi
Sabâhu'l-hayr-ı ikbâl oldu hakka çâr erkâna

Şeyh Galib K127/20-2

[O adâlet düşünceli ve himmeti huy edinmiş padişahlar padişahının görüşü, hakikaten dört bir yana yayılarak geleceğin hayırlı sabahı oldu.]

ma'delet-pîrâ: adâlet süsleyicisi (düzenleyicisi)

Hân Selîm-i ma'delet-pîrâ o rûşen-re'y kim
Hak-i pâyı olsa lâyıık sürme-i çeşm-i hakîm

Şeyh Galib K 128/22-1

[O adâlet düzenleyici ve parlak görüşlü Sultan Selim Han'ın ayağının toprağını alimler gözüne sürme yapsalar layıktır.]

âheng-i adl ü dâd: doğruluk ve adâlet ahengi.

Nev nev sipâh îcâd eder âheng-i 'adl ü dâd eder
Rûh-ı Resûlü şad eder hakka budur re'y-i ehem

Şeyh Galib K 81/19-25

[Doğruluk ve adâlet ahengi yeni yeni asker icad eder. Hakikaten bu ehemmiyetli görüş Rasûlullah'ın ruhunu şad eder.]

Şeyh Galib adâleti ve adâletli sultanı ruşen-i re'y, re'y-i münir, sabahu'l-hayr-ı ikbal gibi sıfatlarla överek yüceleştirmiştir.

bârgâh-ı adl: adâlet tahtı.

Karşusunda ayagın tursın mülük el bağlasın
Kendü çıksın bārgāh-ı ‘adle dīvān eylesün

Bâkî Trc. 89/3-IV-5

[Kendisi adâletin yüksek tahtına çıkıp büyük meclisi toplasın. Diğer hükümdarlar onun karşısında ellerini bağlayıp ayaklarını büksünler.]

Sultan Murad Han övülürken onun tahtı adâlet tahtı olarak vasıflandırılmıştır. Diğer hükümdarlar onun karşısında el bağlasın denilerek, o makamın adâlet makamı olduğu vurgulanmıştır.

serîr-i adl ü dād: doğruluk ve adâlet tahtı

Sipîhr-i izz ü cāha āftāb-ı zerre-perverdir
Serîr-i ‘adl ü dāda dāver-i dindār u dānādır

Nef’î K 203/48-7

[Âlim ve dindar olan hükümdarın doğruluk ve adâlet tahtı, itibar ve yücelik zerrelerini besleyen bir güneş gibidir.]

Bu beyitte bilgin, dindar bir hükümdarın doğruluk ve adâlet tahtının yüce gökyüzünü bir güneş gibi kapladığı belirtilerek bu tahtın dünyayı ışıkla besleyen bitmek tükenmek bilmeyen bir kaynak olarak gösterilmiş ve yüceleştirilmiştir.

sırr-ı adâlet: adâlet sırrı

Hak iki ‘ādil Süleymān hakim etmiş ‘ālem
Evvel ü āhir kılıp sırr-ı ‘adâlet āşikār

Fuzûlî K 54/11-57

[Allah birisi önce birisi sonra olmak üzere adâlet sırrını ortaya çıkarmak için âlem iki âdil Süleyman’ı hükmedici kılmıştır.]

riyāz-ı adl: adâlet bahçesi.

Harîm-i Hak çerāgı saltanāt şem-i şebistānı
Riyāz-ı ‘adl servi evc-i rahmet māh-ı tābānı

Fuzûlî Trk.56/12-15

[Senin saltanatın, adâlet bahçesinde bir selvi ağacı gibidir. Rahmetinin yüceliği Allah'ın kutsal saydığı evi gece ibadeti için aydınlatan mumu parlak aya çevirmiştir.]

Şair saltanatı adâlet bahçesinde bir selvi ağacı gibi düşünmüştür. Adâlet bahçesinde rahmeti çok hakime ihtiyaç vardır. Ancak bu taktirde kutsal mekanda yanan mum parlak bir aya dönüşür.

şemşîr-i adl: adâlet kılıcı.

Sipihri pâk idüp şemşîr-i 'adli gerd-i zulmetden
Fürûg-ı gevher-i tâcı ziyâ-bahş ola dünyâda
Neşâtî K 37/10-51

[Adâletin kılıcı gökyüzünü zulmetin tozundan arındırıp tacının incisinin ışığı dünyaya nur bahşetsin.]

Neşâtî de adâlet kılıcını zulmün önünde bir engel, dengeyi sağlayıcı bir güç olarak göstererek idealize etmiştir.

adl mizâni: adâlet terazisi

'Adl mîzânına ur bârî rakîb ile Cem'i
Gör ki cevruñ sanemâ cümle beraber mi çeker
Cem Sultan G 91/87-7

[Ey güzel! Rakîb ile Cem'i hiç olmazsa adâlet terazisine vur. Senin eziyetini kimin (daha çok) çektiğinin daha iyi gör.]

kadem-i adl: adâletin uğuru.

Sâhip-kırân denir o hidîv-i müeyyede
Kim ede Mehdî-veş kadem-i 'adl ile kıyâm
Şeyh Galib K112/6-17

[Her zaman zafer kazanan âdil hükümdar, Mehdi gibi kanunları uygulayarak adâletin uğuru ile ayakta kalsın.]

Bu beyitte âdil hükümdar Mehdi'ye benzetilmiştir.

şehsüvâr-ı memleket-i adl ü dâd: doğruluk ve adlet memleketinin başkumandanı.

Ol şeh-süvâr-ı memleket-i ‘adl ü dād kim
Atı öñince olsa revā husrevān revān

Bâkî K 4/1-16

[O doğru ve adâletli memleketin başkumandanının atının önünde hükümdarlar yürüse yeridir.]

şehr-i darü’l mülk-i adl: adâlet mülkünün başşehir.

Şehr-i dārü’l mülk-i ‘adlin seyr iden ‘arıflere
Hıtta-i ma‘müre-i ‘âlem dih-i vîrān gelir

Bâkî K 20/6-11

[Adâlet mülkünün başşehirini seyreden arıflere, dünyanın mamur ülkesi vîran olmuş bir köy gibi görünür.]

Birinci beyitte Kanûnî Sultan Süleyman doğruluk ve adâlet memleketinin başkumandanı olarak övülürken; ikinci beyitte padişahın tahtının bulunduğu başşehir adâlet mülkünün başşehirî sıfatıyla yüceleştirilir.

Kanunî divan şairleri tarafından adâleti, kahramanlığı ve büyüklüğü bakımından mübalağalı ve orijinal tasavvurlarla anılarak övülür. Hayâlî Bey de Kanunî dönemini anlatırken, onun adâletli devrinde bütün halkın, sıkıntılı ve elemli gönlünün sevince boğulduğunu şöyle belirtir:

Sürûra erdi zaman halkı devr-i ‘adlünde
Elemlü gönlüm ile goncadur hemîn dil-teng

Hayâlî K122 / 7-25

nev-bahâr-ı bî-hazân-ı ma‘delet: adâletin hazan görmeyen baharı.

Hüsn-i re’yün âftâb-ı bî-zevâl-i mülk ü dîn
Lutf-ı tab‘uñ nev-bahâr-ı bî-hazân-ı ma‘delet

Bâkî Trc. 87/3-III-3

[Fikirindeki güzellik din ve mülkün sonsuz güneşi, tabiatındaki lütuf ise adâletin hazan görmeyen baharıdır.]

Tanpınar'ın⁴⁰ saray istiaresi olarak telakkî ettiği sistemde sevgiliye asıl hüviyetini veren güneştir. Ortaçağ hayallerinde hükümdar daima güneştir. Onun gibi menziline ağır ağır yürür. Rastladığını aydınlatır. Sultanın fikrindeki güzellik, ülke için bitmek tükenmek bilmeyen ve her tarafı aydınlatan bir güneş gibidir.

mahkeme-i adl ü dād: doğruluk ve adâlet mahkemesi

Bârgehi mahkeme-i 'adl ü dād
Dergehi kehfü'l-ümem-i rüzgār

Nef'i K 190/43-29

[Doğruluk ve adâlet mahkemesinin divanı zamanın ümmetinin sığınacağı bir dergahtır.]

Mahkeme suçlu ve suçsuzların hesaplarının görüldüğü bir yerdir. Sultanın adâlet mahkemesi ise herkesin sığınacağı bir yerdir denilmek suretiyle bu divanın şaşmaz adâleti övülüyor.

zamān-ı nevbahār-ı adl-i şāhīde: sevgili adâletinin ilkbahar zamanı.

O sultan kim zamān-ı nev-bahār-ı 'adl-i şāhīde
Yine deryāya rāci bir musaffa nehr-i cūşandır

Şeyh Galib K 88/22-17

[O padişah ki sevgili adâletinin ilkbahar zamanında tertemiz coşan bir nehrin deryaya dönüşü (akışı) gibidir.]

Sultanın adâlet anlayışı, özdeki olan orijinal adâlete yönelmiştir. Bu adâlet ise değişik zamanlarda dahi saf bir şekilde yeniden ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, adâlet kelimesi ile bir çok kavram farklı şairlerimiz tarafından işlenmiştir. Aynı kavramların değişik şairlerimiz tarafından farklı şekilde işlendiği de olmuştur.

⁴⁰ 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1985, s.5-6

Genellikle adâletin uygulayıcısı durumunda olan sultanlar değişik sıfatlarla övülmüş, tahtları ise yüceleştirilmiştir.

III.4.a. Adâletle Birlikte Kullanılan Kavramlar

İslam düşünürleri insanın ahlâkî mahiyetinin bir nizam içinde gerçekleştiği fikrinde birleşmişlerdir. İnsan nefsinin düşünme veya bilgi gücü, öfke gücü ve şehvet gücü olmak üzere üç temel gücü vardır. Bu güçten üç fazilet doğar. Bunlar sırasıyla hikmet, şecaat ve iffettir. Adâlet ise bu üç faziletin gerçekleşmesiyle kazanılan ve hepsini içine alan dördüncü temel fazilettir. İbn-i Hazm (Risaletü'l-ahlak s.53) bu dört temel fazileti adâlet, fehm (anlayış, kavrayış), cûd (cömertlik) ve necde (cesaret, yiğitlik) şeklinde ifade eder.⁴¹ Divan şiirinde adâletle birlikte kullanılan kavramlar, genellikle İslam âlimlerinin ittifak ettikleri üç fazilet çerçevesindedir. Padişahın âdil olması yanında doğru ve faziletli olması ve ihsanda bulunması gerekir.

adl-dād, fazl-ihsân:

Cihānda ‘adl ü dād u fazl u ihsân
Şeh-i ‘âdil Süleymân Hâne geldi

Bâkî G 411/500-4

[Cihanda doğruluk ve adâlet, fazilet ve ihsan âdil olan Süleyman Han'a gelmiştir.]

adl-lutf-kerem:

‘Adluñ katında cevr ü sitem dād-ı Keyķubād
Hışmuñ yanında lutf u kerem kahr-ı Kahramān

Bâkî K 5/1-21

[Keykubat'ın adâleti, senin adâletinin yanında sıkıntı ve eziyet; Kahraman'ın kahri, senin öfkenin yanında lütuf ve kerem gibidir.]

adl-ihsân:

Togup gün gibi zerrîn tâc ile burc-ı sa‘adetin
Yitişdi şarķtan garba ziyā-yı ‘adl u ihsānı

Bâkî K 16/5-2

⁴¹ Mustafa Çağrıncı : a.g.e., s.342.

[Senin adâlet ve iyiliğinin (bağışlamanın) ışığı saadet burcundan güneş gibi altın taç şeklinde doğarak, şarktan garba her yer aydınlandı.]

adl-merhamet:

Nitekim hitta-i Bagdadı müşerref kılmış
Mazhar-ı merhâmet ü ‘adl Mehemmed Paşa
Fuzûlî K 79/20-16

[Mehmet Paşanın adâlet ve merhametine nâil ol. Nitekim o Bağdat şehrini şerefleştirmiş.]

adl-kerem :

Cihân-ı ‘adl ü kerem âsmân-ı şevket ü şân
Muhit-i âlem-i cüd âftâb-ı evc-i himem
Nef’î K 169/38-13

[Onun adâlet ve asaleti, şöhret heybetle gökyüzünü kaplamış; iradesinin yüce güneşi de cömertlik âlemini kuşatmıştır.]

adl-himmet:

Cenâb-ı Han Selîm-i kâr-fermâ-yı kerem-mu’tâd
Ki oldur himmet ü ‘adli yeniden eyleyen i’câd
Şeyh Galib 131/25-1

[Sultan Selim Han cenapları alışılmış olan asaletle iş buyurucudur. Çünkü gayret ve adâleti yeniden icad eden odur.]

âlî-himmet, âdil-dil:

Eyâ sultân-ı âlî-himmet ü ser-dâr-ı ‘âdil-dil
Ki sensin gevher-i insâf u dürr-i ma’delet kâni
Fuzûlî K 91/26-4

[Ey yüce gayretli padişah ve gönlü âdil komutan! Sen adâlet incisinin ve insaf cevherinin hazinesinin cevherisin.]

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılıyor ki adâlet; ihsan, merhamet, fazl, lutf, kerem, himmet, insaf gibi kelimelerle birlikte kullanılmıştır.

Böylece âdil olan bir insanda bulunması gereken özellikler de sıralanmıştır.

III.4.b. Adâletle Birlikte Kullanılan Zıt Kavramlar

Adâlet kelimesinin zıddı zulümdür. Gazâlî'ye göre “adâlet sıfatı kaybolursa bundan fazlalık veya eksiklik (ifrat, tefrit) şeklinde iki taraf doğmaz; sadece zıddı ve karşıtı doğar ki o da cevrdir”⁴² Adâlet inci saçan bir hazine iken; zulüm karanlıktır.

Şeb-çerâğ-ı zulmet-i zulm ol vücūd-ı pâkdur
Gevherin hakkâ ki izhâr itdi kân-ı ma‘delet

Bâkî Trc. 88/3-III-4

[Senin temiz vücudun zulmün karanlığının bir mumudur. Doğrusu senin cevherin adâlet hazinesini meydana çıkardı.]

Padişahların yeryüzünde adâletle hükmetmeleri gerekir. Aksi takdirde zalim olurlar. Güzellik mülküne ise zalim padişah yakışmaz.

Revîş-i ‘adldedir mertebe-i kurb u kabûl
‘Adlsiz hâkime da‘vâ-yı hükümet ne revâ

Fuzûlî K 79/20-11

[Yakınlık ve kabul derecesi adâletli tutum iledir. Adâletsiz bir hâkime hükümet davası yakışmaz.]

‘Adluñ katında cevri sitem dâd-ı Keykubâd
Hişmuñ yanında lutf u kerem kahr-ı Kahramân

Bâkî K 5/1-21

[Keykubat’ın adâleti, senin adâletinin yanında sıkıntı ve eziyet; Kahraman’ın kahrı, senin öfkenin yanında lütuf ve kerem gibidir.]

“Divan şiirinde sevgilinin bütün davranışları hükümdarın davranışlarıdır. Sevmez, bir nevî tabîî vergi gibi sevilmeği kabul eder. İsterse iltifat ve lütfeder. Hatta hükümdar gibi ihsanları vardır. Yine onun gibi isterse, bu lütfu ve ihsanı esirger. Hatta cevri eder, işkence eder,

⁴² Mustafa Çağrıncı, a.g.e., s. 342.

öldürür. Kıskanılır fakat kıskanmaz. Hülâsa saray nasıl mutlak ve keyfi irade, hatta kapris ise, sevgili de öylece naza giden hür iradedir.”⁴³

Mülk-i hüsnün böyle zâlim padişahı olmagıl
Kim sana zâlim dese ‘âdil güvâhı olmagıl

Fuzûlî G 214/174-1

[Güzellik ülkesinin böyle zâlim padişahı olma. Sana kim zâlim derse onun, adâlet dairesine girip doğruyu söyleyen bir şâhidi olma]

Yukarıdaki beyitte güzellik mülkünün padişahı-güzelliğin en yüksek derecesinde-olan güzelin zulmünden bahsedilerek, zâlim ve âdil arasında tezat yapılıyor. Zâlim olan kendisi, âdil olan zulmü itiraf ederek şâhitliğidir. Bu itiraf ise sözle değil hareketleriyle.

Necâtî, sevgilinin zulmünden ve bu zulmü âdet edinmesinden şikayetçidir:

Cevre mâyil olmasın yarı İlahî kimsenin
Zulmi âdet eylemesün padişahı kimsenin

Necâtî G 328 / 300-1

[Ey Tanrım! Kimsenin sevgilisi ıstırap çektirmeyi huy edinmeye kalkmasın; kimsenin padişahı zulmü âdet edinmesin.]

Demen kim ‘adli yok yâ zulmü çok her hâl ile olsa
Gönül tahtına andan gayrı sultan olmasın yâ Rab

Fuzûlî G 145/30-6

[Onun adâleti yok veya zulmü çok demeyin. Nasıl olursa olsun gönül tahtına ondan başka sultan olmasın Ya Rabbi.]

Rahmetin olmadığı yerde adâletsizlik vardır. Adâletsiz hançer zâlim padişah demektir. Felek de zaman zaman dönekliği sebebiyle zâlimlikler gösterir.

⁴³ Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.e., s. 6.

Hançer-i bi-dād ile kıydun tarahhum itmedün
 Neyledün ey çarh-ı zālīm neyledün kân eyledün
Neşâtî M 55/2-2

[Adâletsiz kılıç ile kıydım (bana) hiç acımadın. Ey zalim felek!
 Her yeri kana buladın (sen) ne yaptın?]

Dîvan şairleri adâletle birlikte *zulmet, zulm, zālīm, cevr, sitem, hışm, kahr...* vb. kelimeleri de sıkça kullanarak, adâletin önemini ısrarla vurgulamışlardır.

III.5. Adâletin Amaçları

III.5.a. Adâletin İdealize Edilerek Kullanılması

Kur'an-ı Kerim'in bir çok ayetinde adâletle hükmetmenin ehemmiyeti zikredilmiş; önce Cenâb-ı Allah'ın âdil oluşu, Hz. Muhammed'in bu İlâhî adâleti ayakta tutan bir Resul olarak gönderilişi ve özellikle yönetici durumunda bulunanların âdil davranmaları; aksi taktirde acı bir azabın varlığı ısrarla belirtilmiştir. Bezm-i ezelden adâlet mizanına (mahşere) kadar insan hayatını ihata eden hatta aşan adâlet, divan şiirinde genellikle idealize edilerek kullanılmıştır.

Sultanın adâleti bayram ve nevruz (ilkbahar) gibi cihanı süsler.

Hân Mehemmed şeh-i 'âdil ki zamân-ı 'adli
 'İd ü nev-rüz gibi kıldı cihânı tezyîn
Bâkî G 342/392-6

[O âdil padişah Mehmed Han'ın adâlet devri bayram ve ilkbahar gibi bütün âlemi süsledi.]

Adâletin feyzi (bolluğu) yaşanan ülkede bahar bolluk bereketi ve bayram sevini bahşeder.

Niçün kim zât-ı pâkin mazhar-ı feyz-i 'adâlettir
 Bu mülkün her günün nev-rüz u her faslın bahâr eyler
Fuzûlî K 84/22-21

[Bolluk ve bereketinin kaynağı olan o temiz zatındaki adâlet, bu ülkenin her gününü ilkbahar (bolluk ve bereketine) her faslını da bahar (sevincine) boğmuştur.]

Arza kıl benden du‘ā ol ma‘den-i insāfa kim
 Feyz-i ‘adli ile perişan mülk tapmıştır nizām
Fuzûlî K 111/35-18

[Benden dünyaya merhamet hazinesi için dua kıl. Çünkü (onun) adâletinin bolluğu ile perişan ülke nizam bulmuştur.]

Sultanın adâlet devri nisan ayındaki bolluk bereket ve âleme hoş gönüllü bahar faslı gibidir. Bu devir ile övünme bayram ve ilkbahar zamanı neşesini verir.

‘Ālemi gül gibi handān itdi devr-i devleti
 ‘Ahd-i ‘adli i‘tidāl-ı māh-ı nīsān eyledi
Bâkî K 23/7-18

[Onun adâlet devri âlemi gül gibi güldürdü. Adâlet yemini ise bahar ayı gibi ölçülüdür.]

Devr-i ‘adlinde mübāhāt eyleyüp der rüzgār
 Kim bu günler ıyd u nev-rüz-ı zamanımdır benim
Nef‘î K 85/15-23

[Senin adâlet devrinde rüzgar övünerek der ki; bu günler benim bayram ve ilkbahar günlerimdir.]

Padişahın adâlet devrinde, gönüller o kadar neşe ve sevinç sarhoşu olmuştur ki, sarhoş ile akıllıyı birbirinden ayırmak imkansız hale gelmiştir.

Neşāt-ı ahd-i ‘adliyle cihān ol denli hurrem-dil
 Ki teşhis eylemek güç birbirinden mest ü hüşyārı
Nef‘î K 89/14-39

[Adâlet devrinin sevinci ile gönüller o kadar neşelidir ki sarhoş ile akıllıyı seçebilmek mümkün değildir.]

Adâletle tahta oturan bir sultanın eteğini tutmak, fitne ve korkunun zâil olmasına vesile olur.

Ümîd ile tutañ dâmen-i ‘adâletini
İrişmez oldu giribân-ı mülke dest-i sitem

Fuzûlî K 70/16-19

[Adâletinin eteğini ümit ile tutañ beri, zulüm eli ülkenin yakasına erişmez oldu.]

III.5.b. Adâletsizlikten Şikayet

Adâletle hükmetme ve âdil padişah ne kadar yüceleştirilmişse adâletsizlik ve zulümden de o kadar şikayet edilir. Adâletsiz hakime hükümet davası boşunadır.

Revîş-i ‘adldedir mertebe-i kurb u kabûl
‘Adlsiz hâkime da‘vâ-yı hükümet ne revâ

Fuzûlî K 79/20-11

[Yakınlık ve kabul derecesi adâletli tutum iledir. Adâletsiz bir hâkime hükümet davası yakışmaz.]

Adâletsizlik (zulüm) hançerinde rahmet yoktur. Ayrıca felek döneği sebebiyle de zalimdir. Dönellik adâletten ayrılma demektir. Yer yer felekten şikayet adâletsizlikten şikayet anlamına gelir.

Hançer-i bî-dâd ile kıydun tarahhum itmedün
Neyledün ey çarh-ı zâlim neyledün kân eyledün

Neşâtî M 55/2-2V.

[Ey zâlim felek! Adâletsiz kılıç ile kıydın (bana) acımadın. Her yeri kana buladın sen ne yaptın?]

Güzellik ülkesinde zalimliğin yeri yoktur. Şair sevgilisinin hiç kimsenin zalim demesine dahi şahit olmamasını ister:

Mülk-i hüsnün böyle zâlim padişahı olmagıl
Kim sana zâlim dese ‘âdil güvâhı olmagıl

Fuzûlî G 214/174-1

[Güzellik ülkesinin böyle zâlim padişahı olma. Sana kim zâlim derse onun, adâlet dairesine girip doğruyu söyleyen bir şâhidi olma.]

Yukarıdaki beyitte şair güzellik mülkünün padişahı -güzelliğin en yüksek derecesinde- olan güzelin zulmünden bahsedilerek, sevgilin bu zulmünü itiraf etmesini yani şâhitliğini âdillik olarak yorumluyor.

Divan şairleri, feleği genellikle adâletsiz olarak nitelerler. Talihlerinin kötülüğünü feleğin zalimliğine bağlarlar. Âşıka bîganelik gösteren sevgili de bu tutumu dolayısıyla zalimlikle suçlanır. Güzellik ülkesi olan gönüle zalimlik yapmak yakışmaz.

SONUÇ

Ferdî ve içtimaî yapıda dirlik ve düzenliği hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlakî erdem olarak tanımlanan ve kaynağını İlâhî kudretten alan adâlet, fertten aileye, aileden cemiyete, cemiyetten devlet yönetimine kadar insan hayatını kuşatmıştır. Eski Türklerde adâlet, devleti idare edenlerin Tanrının buyruğu ile devletli olduklarına inandıkları için halkına eşit davranması, milleti düzene sokması, aç fakir milleti doyurması ve zâlim milletlerle mücadele etmesi olarak telâkki edilmiştir. Dîvan şiirinde mitolojik boyut olarak adâlet, sultana has vasıflarla işlenir. Yeryüzünde Allah'ın halifesi olan sultanlar zıll-ı Hak, zıll-ı Yazdan gibi sıfatlarla anılır. Kisra adâletin temsilcisi olarak görülmüş ve âdil padişahlar, Kisra ile mukayese edilmiştir. Dini boyut itibariyle bir çok ayete konu olan adâlet, dîvan şairleri tarafından aynı ehemmiyetle işlenmiştir. İlâhî adâlete her zaman boyun eğen divan şairleri, bu şaşmaz adâlete her zaman güvenmişler ve ona sığınmışlardır. Bu arada İslâmiyet'i adâlet dini olarak telakki etmişler; Hz. Peygamberin, Hz. Ömer'in adâletlerini örnek alarak padişahları, ilâhî adâletin uygulayıcısı olarak görmüşlerdir. Şâirlerin gözünde padişahın en mühim vasfı âdil oluşudur. Dîvan şiirinde adâlet, lügat anlamının dışında bugün kullanılmayan birçok kavramlarda kullanılmıştır. Adâletle ilgili ihsan, merhamet, fazl, lutf, kerem, himmet, insaf...vb. kelimeler birlikte kullanılarak âdil bir insanda bulunması gereken özellikler sıralanmış; zulm, zâlim, cevr, hışm, kahr, sitem...vb. zıt kavramlara da yer verilerek adâletin ehemmiyeti vurgulanmıştır. Dîvan şairleri, talihlerinin kötülüğü yüzünden feleği, adâletsiz olarak nitelemişlerdir. Özellikle Nef'î, bu kavramı idealize ederek işlemiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki, insan hayatını her yönüyle ihata eden, hatta aşan adâlet kavramı, divan şiirinin âdeta ilham kaynağı olmuş;

değişik yüzyıllardaki dîvan şairler tarafından oldukça farklı anlamlarda işlenmiştir. Divan şairleri bu kavramı, dinî ve sosyal hayatları ile birleştirerek, dünya ve ahirette adâletin önemini ısrarla vurgulamışlar ve günümüze ışık tutabilecek mesajlar vermişlerdir.

VI. BİBLİYOGRAFYA

- ARAT, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig I. Metin**, TDKYay., Ankara 1991.
 -----, **Kutadgu Bilig, Çeviri**, TTK Yay., Ankara 1991.
Bâkî Dîvânı, Haz., Sabahattin Küçük, TDK Yay, Ankara 1994.
Cem Sultanın Türkçe Dîvânı, Haz.İ.Halil Ersoylu, TDK Yy, Ank. 1989.
 ÇAĞRICI, Mustafa, “Adâlet” **İ.A.** TDV Yay., İstanbul 1988, C.1.
 DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara 1982.
 ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1986.
Fuzûlî Dîvânı, Haz. Kenan Akyüz, Süheyl Beke, Sedit Yüksel, Müjgan Cumbur, Akçağ Yay., Ankara 1990.
 GÖLPINARLI, Abdülbâkî, **Fihî Mâfih ve Mecâlisi Sabâ’dan Seçmeler**, KTB Yay., Ankara 1985.
Hayâlî Bey Dîvânı, Haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ Yay., Ankara 1992.
 İSEN, Mustafa, **Ötelerden Bir Ses**, Akçağ Yay., Ankara 1997.
 KAFESOĞLU, İbrahim, **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, KB Yay., İstanbul 1980.
 KURNAZ, Cemal, **Hayâlî Bey Dîvânının Tahlili**, MEB Yay., İst. 1996.
 LEVEND, Ağah Sırrı, **Dîvân Edebiyatı**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1980.
 MENGİ, Mine, **Divan Şiiri Yazıları**, Akçağ Yay., Ankara 2000.
Meydan Larousse, Meydan Yay., C.1
 Muhammed Fuad AbdülBâkî, **El-Mucemü’l Müfehres Li-Elfâzi’l-Kur‘âni’l-Kerîm**, Çağrı Yay., İstanbul 1986.
Necâtî Beg Dîvânı, Haz. Ali Nihat Tarlan, M.E.Basımevi, İstanbul 1963.
Nef‘î Dîvânı, Haz. Metin Akkuş, Akçağ Yay., Ankara 1993.
Neşâtî Dîvânı, Haz. Mahmut Kaplan, Akademi Kitabevi, İzmir 1996.
 ONAY, A. Talat, **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar**, Haz. Cemal Kurnaz, TDV Yay., Ankara 1992.
 PALA, İskender, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Ötüken Yay., İstanbul 1998.
Şeyh Gâlib Dîvânı, Haz. Muhsin Kalkışım, Akçağ Yay., Ankara 1994.
Şeyhî Dîvânı, Haz. Mustafa İsen- Cemal Kurnaz, Akçağ Yay., Ank.1990.
 TANPINAR, Ahmet Hamdi, **Edebiyat Üzerine Makaleler**, M.E. Basımevi, İstanbul 1969.

-----, **19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1985.

TARLAN, Ali Nihat, **Fuzûlî Dîvânı Şerhi**, KTB Yay., Ankara 1985.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri, **Tarih İçinde Türk Edebiyatı**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1990.

TÖKEL, Dursun Ali, **Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar**, Akçağ Yay., Ankara 2000.

Türk Ansiklopedisi, MEB Yay., Ankara 1981, C.1.

YENİTERZİ, Emine, **Dîvân Şiirinde Na‘t**, TDV Yay., Ankara 1993.